

Politeja

Nr 2(83), 2023, s. 257-275

<https://doi.org/10.12797/Politeja.20.2023.83.12>

Licencja: CC BY-NC-ND 4.0

Aniela RADECKA

Uniwersytet Jagielloński

aniela.radecka@uj.edu.pl

TOPOGRAFIA UKRAIŃSKIEJ PAMIĘCI HISTORYCZNEJ PO 1991 ROKU

REKONESANS BADAWCZY

ABSTRACT Ukrainian Historical Memory after 1991: A Research Reconnaissance

This article attempts to systematise the strategies of constructing Ukrainian historical memory during the 30 years of independent Ukraine. The focus is not only on the official policy of remembrance (or lack thereof), but also on how the memory of historical events reaches the wider public through the media or culture and literature. The research describes the role of (micro)narratives of witnesses to history and subsequent generations growing up in the shadow of the post-colonial and post-totalitarian legacy in the formation of the national memory in post-1991 Ukraine.

Keywords: Ukrainian historical memory after 1991, memory in a post-colonial/post-totalitarian society, politics of memory in Ukraine

Słowa kluczowe: ukraińska pamięć historyczna po 1991, pamięć w społeczeństwie postkolonialnym/posttotalitarnym, polityka pamięci w Ukrainie

WPROWADZENIE

Niniejszy artykuł stanowi próbę usystematyzowania konstytuowania się topografii pamięci historycznej w okresie 30 lat istnienia niepodległej Ukrainy, nie aspiruje jednak do kompleksowego opracowania tematów polityki pamięci i polityki historycznej, których rozmiar znacznie wykracza poza artykuł naukowy¹. Trzydziestolecie niepodległości Ukrainy stało się impulsem do licznych rozważań dotyczących kondycji państwa i społeczeństwa ukraińskiego, funkcjonowania administracji publicznej oraz miejsca Ukrainy na mapie Europy i świata. Czas podsumowań sprowokował dyskusję na temat tranzycji i transformacji ustrojowej, kształtowania się młodej ukraińskiej demokracji i społeczeństwa obywatelskiego, a także prób uporania się z postkolonialną i posttotalitarną spuścizną.

W tytule niniejszego artykułu nieprzypadkowo nawiązuję do tomu esejów *Topografia pamięci* Martina Pollacka², wprowadzam nową optykę, za pomocą której pragnę poddać analizie istniejące w Ukrainie po 1991 r. sposoby kreowania pamięci historycznej, zależności między pamięcią a historią, procesy konstruowania mikrohistorii i ich przenikania do zbiorowej świadomości. Pollack w swojej eseistyce opisuje przeszłość i najtrudniejsze momenty w historii narodów Europy Środkowej i Wschodniej, wychodząc od szczegółu: fotografii, wspomnienia, listu czy rodzinnej historii. W ten sposób stara się pokazać wpływ dziejów i tzw. wielkiej historii na jednostkę czy społeczność danego regionu. Podążając tym tropem, w centrum moich rozważań umieszczam nie tylko oficjalną politykę pamięci (lub jej brak), ale także drogi przenikania pamięci o wydarzeniach historycznych do świadomości szerszego grona odbiorców, mediów czy kultury i literatury oraz (mikro)narracje świadków historii i kolejnych pokoleń dorastających w cieniu dziedzictwa postkolonialnej i posttotalitarnej spuścizny. Oddanie

¹ Ukraińska polityka pamięci i polityka historyczna po 1991 r. pozostaje w obszarze zainteresowań naukowych historyków i politologów z Ukrainy, diaspory ukraińskiej oraz innych badaczy Europy Środkowej i Wschodniej, o czym świadczą liczne publikacje o charakterze naukowym i publicystycznym, zob.: T. Stryjek, *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014; *Strasti za Banderou*, red. I. Balins'kij, A. Gricak, T.S. Amar, Kyiv [Страсті за Бандерою, red. I. Балінський, Я. Грицак, Т.С. Амар, Київ] 2010; K. Jędraszczyk, *Explicit and Implicit Meanings in the Historical Policies of Ukrainian Presidents in 1991-2010*, [w:] *Jawne i ukryte sensy komunikacji kulturowej*, red. tejże, Gniezno 2015, s. 139-152; G. Demel, *Matka-Ojczyzna wzywa! Muzeum historii Ukrainy podczas drugiej wojny światowej – kompleks memorialny w Kijowie: ukraińska narracja o wojnie*, „Kultura i Społeczeństwo” 2019, nr 2, s. 191-226; G. Kaš'ánov, *K des'atiletii Ukraïnskogo instituta nacional'noj pam'ati (2006-2016)* [Г. Кашьянов, *К десятилетию Украинского института национальной памяти (2006-2016)*], [online] <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusija/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiju-ukraïnskogo-instituta-natsional-noj-pamyati-2006-2016>, 1 VIII 2020; A. Portnov, *Memory Wars in Post-Soviet Ukraine (1991-2010)*, [w:] *Memory and Theory in Eastern Europe*, red. U. Blacker, A. Etkind, J. Fedor, New York 2013, s. 233-254; *The Politics of Memory in Poland and Ukraine. From Reconciliation to De-Conciliation*, red. T. Stryjek, J. Konieczna-Salamatin, London–New York 2022; *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*, red. J. Fedor i in., New York 2017.

² M. Pollack, *Topografia pamięci*, przeł. K. Niedenthal, Wołowiec 2017.

głosu jednostkom, tym, którzy dotąd znajdowali się na marginesie oficjalnego dyskursu, pozwala ukazać proces kształtowania się pamięci i polityki historycznej narodu kolonializowanego, przez dekady znajdującego się w zależności od imperialnego centrum.

(DE)KONSTRUKCJA TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ, PAMIĘĆ I POSTPAMIĘĆ

Ogłoszone w 1991 r. rozwiązanie Związku Sowieckiego, które dało Ukrainie formalną niezależność, nie zakończyło władzy nomenklatury ani sił bezpieczeństwa i nie spowodowało radykalnych reform gospodarczych³. Jednakże wyniki grudniowego referendum z 1991 r., w którym 90% głosujących opowiedziało się za niepodległością Ukrainy, pokazało Ukraińcom, że są wspólnotą nie tylko etniczną, ale także polityczną⁴. Niepodległość i podmiotowość polityczna niosą ze sobą nie tylko radość i dumę z posiadania własnego państwa, ale także nakładają szczególne obowiązki na jego elity polityczne i intelektualne. Społeczeństwo ukraińskie, poddawane przez lata rusyfikacji (lub polonizacji – w zależności od regionu i momentu w historii) oraz sowietyzacji, stanęło przed wyzwaniem utworzenia nowej, atrakcyjnej tożsamości jednostki – obywatela niepodległej Ukrainy.

Po 1991 r. rozpoczął się proces odkrywania białych plam w historii narodu ukraińskiego oraz uwalniania przeszłości, związany z ujawnianiem zbrodni władzy sowieckiej czy poznawaniem dotąd przemilczanych historii rodzinnych. Jest to istotne w kontekście ciągłości pokoleń oraz trwania międzygeneracyjnej pamięci indywidualnej i zbiorowej: traumatyczne wydarzenia dotyczące jednej generacji rzutują na kolejne, zwłaszcza gdy pozostają one nieodkryte czy też niezwerbalizowane, a krzywdy doznane przez jednostkę ze strony władzy oddziałują na całą rodzinę, w tym na następne pokolenia. Tworzą wyrwę w relacji między rodzicami i dziećmi czy nawet dziadkami i wnukami, a ich egzystencja przebiega w cieniu nieprzepracowanej traumy z przeszłości⁵.

Kolonializm i totalitaryzm uderzał w struktury społeczne i rodzinne, przez co wypaczał więzi oraz zawłaszczal historię poprzednich pokoleń, dlatego też poznawanie zakazanych czy niedopowiedzianych dotąd historii rodzinnych wykracza poza jednostkowe doświadczenie i staje się udziałem całego społeczeństwa: *Ujawnienie przemilczanej historii nadal wywołuje dyskusje (nierzadko podsycane przez manipulacje propagandy rosyjskiej bądź organizacji prorosyjskich), co ujawnia podziały wewnętrzne ukraińskiego społeczeństwa – pomiędzy Zachodem a Wschodem, pomiędzy tożsamością*

³ B. Bakula, *Studia postkolonialne w Europie Środkowej oraz Wschodniej. Kwerenda wybranych problemów (1991-2014)*, [w:] *Dyskurs postkolonialny we współczesnej literaturze i kulturze Europy Środkowo-Wschodniej. Polska, Ukraina, Węgry, Słowacja*, red. taż, Poznań 2015, s. 169.

⁴ T.A. Olszański, *Ukraina opuszcza (i burzy) Związek Sowiecki*, [w:] tegoż, *Ukraińskie stulecie 1914-2014. Szkice historyczne*, Kraków 2020, s. 114.

⁵ O traumie w kontekście postkolonializmu i pokoleniowości zob. *Postkolonializm, generacji, kultura*, red. T. Gundorova, A. Matusák, Kyiv [*Постколониалізм, генерації, культура*, red. Т. Гундорова, А. Матусяк, Київ] 2014.

narodową a sowiecką, pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi bądź pokoleniami⁶. Ponadto w kolonializmie rosyjskim kluczową rolę odgrywała tożsamość narodowa hegemonia oraz związana z nią ekspansja⁷, a trywializacja tożsamości narodowej ludów kolonizowanych była jednym ze sposobów ujarzmania ich i klasyfikowania jako pozbawionych czegoś, jako nie tak dobrych jak ci, którzy sprawowali nad nimi władzę⁸. Według Agnieszki Matusiak [...] *władzy sowieckiej [...] przyświecała na wskroś totalitarna idea „wykorzenia”/„oderwania od gruntu”. I nie chodziło tu tylko o wykorzenie fizyczne, lecz także o jego znacznie bardziej nośne w negatywnie dla wspólnoty skutki: wykorzenie symboliczne — psychologiczne, mentalne, tożsamościowe. Dzięki praktykom wykorzenia reżim sowiecki niszczył tkankę narodu/wspólnoty, jego/jej wewnętrzną siłę, która spajałaby naród/wspólnotę, utrzymywałaby przy życiu jego/jej kulturę, podsycając jednocześnie narodowy/wspólnotowy rozwój*⁹. W ocenie badaczy po 1991 r. Rosja straciła status mocarstwa i w ostatnich dwóch dekadach dąży do jego odzyskania, prowadząc politykę imperialną¹⁰, co znajduje potwierdzenie także w rozpoczętej 24 lutego inwazji w Ukrainie. Istotnym elementem rosyjskiej polityki imperialnej jest zawłaszczenie Ukrainy – nie tylko terytorium i podmiotowości, ale także historii, co stanowi próbę bezpośredniego zakorzenia Rosji w tradycji i historii Rusi Kijowskiej, z pominięciem roli i znaczenia Ukrainy.

Dążąc do odtworzenia topografii ukraińskiej pamięci historycznej, nie można pominąć istoty tożsamości narodowej, której składową jest spójna narracja o przeszłości narodu. Kolonializm odmawiał swym poddanym dostępu do historii¹¹, dlatego też dla odradzających się czy powstających ruchów narodowych oraz antykolonialnych historia i pamięć są istotnymi składowymi procesy budowy tożsamości. Według Oli Hnatiuk tożsamość zbiorowa jest kształtowana dyskursywnie w konkretnej sytuacji historycznej, a w pewnych okolicznościach dochodzi do jej gruntownych przeobrażeń; poza tym piszemy historię, aby dzięki tłumaczeniu przeszłości lepiej zrozumieć teraźniejszość¹². Po 1991 r. w Ukrainie należało nie tylko zrekonstruować i zrewidować ukraińską spuściznę historyczną oraz dziedzictwo poprzednich pokoleń, ale i stworzyć podstawy, na których mogło się oprzeć konstruowanie tożsamości obecnego pokolenia i przyszłych pokoleń. Do dziś jedną z najważniejszych składowych idei *ruskiego miru*, która pozostaje dla Rosji uzasadnieniem neoimperialnych i wojennych działań, jest rosyjskocentryczna, imperialna wersja historii i neoimperialna wizja przyszłości – dlatego nadal

⁶ J. Poliszczuk, *Mapa pamięci w ujęciu pokoleniowym: wymiar ukraiński*, [w:] *Świadectwa pamięci. W kręgu źródeł i dyskursów (od XIX wieku do dzisiaj)*, red. E. Dąbrowicz, B. Larenta, M. Domurad, Białystok 2017, s. 351.

⁷ E.M. Thompson, *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przeł. A. Sierszulska, Kraków 2000, s. 1.

⁸ E.M. Thompson, *Trubadurzy imperium...*, s. 10.

⁹ A. Matusiak, *Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną*, Wojnowice–Wrocław 2020, s. 250-251.

¹⁰ L. Szaruga, *Groźba niepodległej Ukrainy*, [w:] tegoż, *Ukraiński kalejdoskop*, Warszawa 2022, s. 8.

¹¹ E.M. Thompson, *Trubadurzy imperium...*, s. 21.

¹² O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003, s. 33.

aktualną i niezwykle ważną kwestią pozostaje odzyskanie historii narodów kolonizowanych¹³. Odpowiedzią na totalitarne metody wykorzeniania jest powtórne zakorzenie w historii, tożsamości, genealogii rodzinnej i narodowej. Odbywa się to zarówno na poziomie oficjalnym (instytucjonalnym, państwowym), jak i nieoficjalnym (rodzinnym, osobistym). Ten ostatni ma tę przewagę, że w początkowym etapie nie potrzebuje rozwiniętych instytucji państwowych, struktur akademickich czy podręczników. Historia jest przekazywana w gronie najbliższych i dopiero na późniejszych etapach pojawia się potrzeba sięgnięcia do archiwalnych dokumentów, odnalezienia istniejących czy utworzenia nowych miejsc pamięci i konfrontacji z oficjalną narracją.

Znaczenie ma nie tylko pamięć świadków czy biernych bądź aktywnych uczestników wydarzeń, ale także przekazywanie tej pamięci kolejnym pokoleniom, (de)konstruowanie mitów politycznych i narodowej martyrologii. Są to ważne składowe budowania tożsamości narodowej, zwłaszcza w kontekście narodu kolonizowanego, który stara się wykazać oraz uzasadnić swoją podmiotowość i niezależność od byłego imperium. Pamięć historyczna to proces mogący zaistnieć w przypadku nieprzerwanej relacji między pokoleniami, aczkolwiek w przypadku traumatogennych doświadczeń narodu ukraińskiego pamięć ta była tabuizowana oraz zakazana przez dziesięciolecia. W tej sytuacji można posłużyć się pojęciem „postpamięć”, które oznacza relację [...] *łączącą pokolenie biorące udział w doświadczeniu kulturowej lub kolektywnej traumy z kolejnym, które „pamięta” je wyłącznie dzięki opowieściom, obrazom i zachowaniom, wśród których dorastali. To doświadczenie zostało im przekazane w tak emocjonalny sposób, że wydaje się fundamentem ich własnej pamięci. Postpamięć nie wiąże się zatem z przeszłością, która dosłownie powraca. Ona powraca w postaci inwestycji wyobrażeń, różnego rodzaju projekcji czy twórczości artystycznej*¹⁴.

Warunki do zaistnienia postpamięci często następują w momencie przełomu, sytuacji granicznej: postpamięć jest zjawiskiem symptomatycznym dla końca stulecia lub przełomu wieków, kiedy częściej spogląda się w przeszłość niż przyszłość i próbuje określić własne miejsce w stosunku do problematycznej przeszłości¹⁵. Katalizatorem dla postpamięci na gruncie ukraińskim była katastrofa w czarnobylskiej elektrowni jądrowej oraz upadek ZSRR i pierwsze lata niepodległości. Jarosław Poliszczuk zauważa jednak, że *w społeczeństwie o kondycji przejściowej, [...] nie do końca uwolnionym od stereotypów z przeszłości, za wcześnie mówić o postpamięci. Przeżywanie traumatycznej przeszłości jest tutaj komplikowane przez niejednoznaczne i sprzeczne ze sobą opinie na temat*

¹³ Rosja, jako imperium kolonialne i totalitarne, zawłaszczyła historię narodów kolonizowanych, a uważając się za spadkobierczynię Rusi Kijowskiej, uzasadnia swoje dążenia do dominacji nad państwami, które przez lata pozostawały w sferze jej wpływów lub były częścią imperium. O znaczeniu historii dla Rosjan świadczy też następująca ankieta: w latach 2014-2016 (a więc już po aneksji Krymu i w trakcie rosyjsko-ukraińskiej wojny w Donbasie) na pytanie „Co czyni cię szczególnie dumnym z Rosji?” najczęściej padała odpowiedź „historia Rosji”, która była wybierana częściej niż pozostałe odpowiedzi (zasoby, armia, kultura, status kraju na arenie międzynarodowej) – zob. G. Kasianov, *Memory Crash: The Politics of History in and around Ukraine 1980s-2010s*, Budapest–Vienna–New York 2022, s. 78.

¹⁴ M. Hirsch, *Pokolenie postpamięci*, przeł. K. Bojarska, [w:] *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, red. E. Domańska, Poznań 2010, s. 29.

¹⁵ *Tamże*.

historii wypowiedane przez obywateli¹⁶. Obecnie w Ukrainie można dostrzec multiplikację pamięci, wyrażającą się poprzez współlistnienie zarówno pamięci, jak i postpamięci, o czym świadczy także stosowanie tych podejść w badaniach nad ukraińskim społeczeństwem i postkolonialno-posttotalitarną rzeczywistością¹⁷ oraz wychodzenie tego terminu także poza środowiska akademickie¹⁸.

Niezwykle ważną kwestią w badaniach nad narodami kolonizowanymi jest uwzględnienie sytuacji kobiet i ich perspektywy jako podwójnie skolonizowanych – zarówno przez zewnętrznego oprawcę, jak i rodzimych mężczyzn. Warto zwrócić uwagę na badania i inicjatywy podejmowane przez Ukraińskie Towarzystwo Badaczy Dziejów Kobiet¹⁹ należące do Międzynarodowej Federacji Badań nad Historią Kobiet²⁰. Głównym celem Towarzystwa jest wsparcie, pomoc w rozwoju oraz koordynacja badań i edukacji w zakresie historii kobiet i historii gender. Badania te prowadzone są niezależnie od tematów i wydarzeń znajdujących się w danym czasie w głównym nurcie, nie znaczy to jednak, że pomija się te znajdujące się w centrum dyskursu pamięci i pamięci historycznej²¹. Nierzadko ukazują inną perspektywę tych wydarzeń: ze względu na przyjętą metodologię i optykę genderową akcenty są inaczej rozłożone niż w nurcie dominującym, a w centrum znajdują się przede wszystkim kobiety i ich doświadczenie. Ukraińskie badaczki aktywnie włączają się w różne projekty i inicjatywy naukowe oraz

¹⁶ J. Poliszczuk, *Mapa pamięci w ujęciu pokoleniowym...*, s. 355.

¹⁷ Zob. A. Matusiak, *Wyjść z milczenia...*; G. Kasianov, *Memory Crash...*; B. Bakula, *Pamięć: ciągłość i zerwanie. Ojcowie i dzieci wobec historii we współczesnej powieści i filmie z Europy Środkowo-Wschodniej (na wybranych przykładach)*, [w:] *Posttotalitarny syndrom pokoleniowy w literaturach słowiańskich Europy Środkowej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej końca XX-początku XXI wieku w świetle studiów postkolonialnych*, red. A. Matusiak, Wrocław–Poznań 2016; O. Semenova, *Radâns'ka identyčnist' u socio- ta etnokuł'turnomu prostori sučasnoï Ukraïni*, „Gumanitarni vikliki XXI st.” [O. Семенова, *Радянська ідентичність у соціо- та етнокультурному просторі сучасної України*, „Гуманітарні виклики XXI ст.”] 2020, nr 4(77).

¹⁸ Powstała w 2021 r. w Odessie inicjatywa *Минуле / Майбутнє / Мистецтво* ma na celu szerzenie wiedzy o tym, jak wykorzystywać instrumentarium badań nad pamięcią i postpamięcią w kontekście ukraińskiej kultury i sztuki – Past/Future/Art, [online] <https://www.pastfutureart.org/>, 8 VIII 2022.

¹⁹ Zob.: *Ukraińs'ka asociaciâ doslidnikiv žinočoï istoriï (UADŽI)* [Українська асоціація дослідників жіночої історії (УАДЖІ)], [online] <https://www.womenhistory.org.ua/>, 8 VIII 2022.

²⁰ International Federation for Research in Women's History, [online] <https://www.ifrwh.com/>, 8 VIII 2022.

²¹ Zob.: O. Kis, *National Femininity Used and Contested: Women's Participation in the Nationalist Underground in Western Ukraine during the 1940s-50s*, „East/West: Journal of Ukrainian Studies” 2015, vol. 2, no. 2, s. 53-82; O. Kis, *Perežiti smert', rozkazati nevimovne: genderni osoblivosti žinočogo dosvidu Golodomoru*, „Ukraiноznavčij al'manah” [O. Кісь, *Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору*, „Українознавчий альманах”] 2011, nr 6; O. Kis, *Ukraïnki v GULAGu: vižiti značit' peremogti*, Lviv [O. Кісь, *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти*, Львів] 2017; M.Gavriško, *Zg'valtuvannâ u shovkah: seksual'ne nasil'stvo pid čas golokostu v Ukraïni*, „Golokost i sučasnist'. Studii v Ukraïni i sviți” [M. Гавришко, *Зґвалтування у сховках: сексуальне насильство під час голокосту в Україні*, „Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі”] 2019, nr 1(17); O. Stâžkina, *Stigma okupaciï: Radâns'ki žinki u samobačenni 1940-h rokiv*, Kyiv [O. Стяжкіна, *Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років*, Київ] 2019.

popularnonaukowe, których celem jest oddanie głosu tym, które dotychczas były pomijane w oficjalnej narracji, pozostawały na jej marginesie lub były uwikłane w dyskurs narodnicki. Na uwagę zasługują przede wszystkim opracowania dotyczące II wojny światowej, doświadczenia GUŁagu, Hołodomoru czy (wyjątkowe na skalę europejską) opracowanie historii Donbasu, będące nieoczywistą odpowiedzią na rozpoczętą w 2014 r. rosyjską wojnę i okupację tych terenów²².

KSZTAŁTOWANIE TOPOGRAFII PAMIĘCI W UKRAINIE PO 1991 R. – REKONESANS

Konstruowanie dyskursu o tym, jak należy pamiętać, służy do jednoczenia narodu jako wspólnoty wyobrażonej wokół wydarzeń historycznych, doświadczonych krzywd i odniesionych zwycięstw. Realizacja tego zadania odbywa się m.in. poprzez konsekwentne prowadzenie polityki historycznej. Andrij Portnow, podsumowując politykę historyczną kreowaną przez czterech ukraińskich prezydentów doby niepodległości, tj. Leonida Krawczuka, Leonida Kucznię, Wiktora Juszczenkę i Wiktora Janukowycza, zaznacza, iż cechą charakterystyczną tych polityk była nie tyle jej różnorodność, co wewnętrzna sprzeczność²³. Według Portnowa *brak jednolitej i konsekwentnej państwowej polityki pamięci na postsowieckiej Ukrainie w wielu wypadkach wspiera względną stabilność rozwoju społecznego*²⁴. Podobny pogląd głosi Tadeusz A. Olszański, analityk ds. Ukrainy w Ośrodku Studiów Wschodnich (OSW), który uważa, iż *państwo ukraińskie nie prowadzi spójnej polityki historycznej, dążąc do połączenia głęboko sprzecznych, wykluczających się tradycji – i wydaje się na to skazane, gdyż stanowiący wybór jednej z nich mógłby zagrozić jedności narodu*²⁵.

Na gruncie politycznym po 1991 r. pierwszą próbą zjednoczenia ukraińskiego społeczeństwa wokół wydarzeń historycznych była dopiero polityka historyczna prowadzona przez administrację prezydenta Wiktora Juszczenki (2005-2010), oparta przede wszystkim na pamięci o Wielkim Głodzie z lat 1932-1933. W 2004 r. Juszczenko powołał Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej²⁶ (UIPN) oraz orędowną na forum międzynarodowym za uznaniem Wielkiego Głodu jako ludobójstwa²⁷. Wtedy właśnie Wielki Głód (Hołodomor) stał się nie tylko częścią oficjalnego,

²² Zob.: *Гендерні дослідження, проєкт „Донбаські студії”*, Фонд ІЗОЛАЦІА. Platforma kulturnih iniciativ; Представництво Фонду імені Генриха Б’олла, Київ [Гендерні дослідження, проєкт „Донбаські студії”, Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генриха Б’оля, Київ] 2015.

²³ A. Portnow, *Ukraińskie wojny pamięci*, przeł. J. Chrunik, *Więź*, 24 VIII 2021, [online] https://wiesz.pl/2021/08/24/ukrainskie-wojny-pamieci/#_edn1, 15 VII 2022.

²⁴ *Tamże*.

²⁵ T.A. Olszański, *Ukrainy kłopoty z tożsamością...*, s. 360

²⁶ *Ukrainskij Instytut Nacjonal’noi Pam’ati* [Український Інститут Національної Пам’яті], [online] <http://uinp.gov.ua/>, 15 VII 2022.

²⁷ A. Applebaum, *Czerwony głód*, przeł. B. Gadomska, W. Gadomska, Warszawa 2018, s. 402.

ogólnopaństwowego dyskursu pamięci, ale też jedną z podwalin ukraińskiej tożsamości²⁸. Aktywną politykę historyczną prowadził też prezydent Petro Poroszenko (2014-2019), będący świadomym jej geopolitycznego i kulturowego znaczenia w regionie. Konsekwentnie wyprowadzał Ukrainę z rosyjskiego obszaru pamięci i na jego wniosek²⁹ Rada Najwyższa Ukrainy ustanowiła 8 maja Dniem Pamięci oraz Pojednania, w konsekwencji czego wprowadziła Ukrainę w obszar zachodniej tradycji upamiętniania Ofiar Holocaustu oraz zakończenia II wojny światowej. O tym, jak zmienia się narracja dotycząca pamięci o II wojnie światowej, pisze Olszański, który zauważa, że w ostatnich latach określenie II wojna światowa zastąpiło Wielką Wojnę Ojczyźnianą: *Nowe pokolenie, dla którego państwo ukraińskie jest już wartością zastaną, a wojna – doświadczeniem radykalnie nowym, potrzebuje nowej narracji. Patrzy w przyszłość, więc oczekuje słów o bohaterstwie prowadzącym do zwycięstw, a nie – o klęskach. Nie zadowala ich promowana przez Juszczenkę wizja dziejów, stawiająca w centrum Hołodomor. Główne hasło majowych obchodów rocznicy zakończenia II wojny światowej: „Pamiętamy – zwyciężymy” trafia do nich znacznie lepiej. Pamięć, służąca zwycięstwom, więc przyszłości³⁰. Zmiany w prowadzeniu polityki pamięci wynikają także ze świadomości, kim są jej odbiorcy. Umiejętnie prowadzona polityka pamięci wzmacnia poczucie tożsamości i przynależności narodowej. Odchodzi pokolenie z nostalgią wspominające „stabilizację” czasów ZSRR, do głosu dochodzi generacja wolnych obywateli urodzonych po 1991 r.*

Według Portnowa: *Różne wizje przeszłości współistnieją, konkurują i wzajemnie na siebie oddziałują. Pozycję kluczową zachowuje lekko zmodyfikowany schemat sowiecki i narracja nacjonalistyczna, przy czym ta ostania w wielu wypadkach, ale nie wyłącznie, opiera się na pamięci historycznej Ukraińców Galicji Wschodniej i Wołynia³¹, z poglądem tym zgadza się także Kasjanow³². Natomiast Serhij Hromenko na łamach zyskującego popularność portalu Historia Lokalna³³ analizuje konieczność posiadania przez Ukrainę strategii polityki historycznej i uzasadnia tę potrzebę nie tylko rozpoczęciem 24 lutego przez Federację Rosyjską pełnowymiarowej wojny w Ukrainie, ale także wzmocnionymi działaniami propagandowymi agresora³⁴. Główne cele propagandy to pozbawienie Ukrainy podmiotowości oraz legitymizacja rosyjskiej agresji wśród*

²⁸ S. Gromenko, *Ukraini potribna strategiâ istoričnoï polityki*, Lokal'na istoriâ [С. Громенко, *Україні потрібна стратегія історичної політики*, Локальна історія], [online] <https://localhistory.org.ua/texts/statti/ukrayini-potribna-strategiia-istorichnoyi-politiki/>, 15 VII 2022. Tłumaczenie własne.

²⁹ *Ukaz Prezidenta Ukraini Pro zahodi z vidznačennâ u 2015 roci 70-i ričnici Peremogi nad nacizmom u Evropi ta 70-i ričnici zaveršennâ Drugoi svitovoï vijni*, 24 bereznâ 2015 roku, № 169/2015 [*Указ Президента України Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни*, 24 березня 2015 року, № 169/2015].

³⁰ T.A. Olszański, *Ukrainy kłopoty z tożsamością...*, s. 376-377.

³¹ A. Portnow, *Ukraińskie wojny pamięci...*

³² G. Kasianov, *Memory Crash...*, s. 22.

³³ Lokal'na istoriâ [Локальна історія], [online] <https://localhistory.org.ua/>, 15 VII 2022.

³⁴ S. Gromenko, *Ukraini potribna...* [С. Громенко, *Україні потрібна...*].

rosyjskiego (ale i ukraińskiego) społeczeństwa, a do jej rozpowszechniania używa się przede wszystkim telewizji i programów typu talk-show, kinematografii, fałszywych kont w Internecie (tzw. farmy botów)³⁵. Napięcie na rosyjsko-ukraińskim „froncie historycznym” wzrasta³⁶, co pozostaje nie bez znaczenia dla istoty samego konfliktu militarnego. Hromenko argumentuje konieczność posiadania strategii historycznej Ukrainy następująco: *Aby w sposób systemowy przeciwdziałać rosyjskiej propagandzie, należy stworzyć strategię polityki historycznej Ukrainy do 2041 roku (50-lecie odzyskania niepodległości), a na jej podstawie – plan działań. Strategia ta powinna przewidywać odpowiedzi na zagrożenia i wyzwania, a przede wszystkim likwidować zależność polityki historycznej od aktualnie urzędującego prezydenta*³⁷. O konieczności walki także na froncie tożsamościowym i historycznym świadczą również słowa Leszka Szarugi: *Rosyjski despota wyraźnie określił swój zamiar – unicestwienie Ukrainy, a w konsekwencji, co wprost nie zostało wypowiedziane, zrusyfikowanie tradycji Rusi Kijowskiej tak, by zlikwidować czynione przez historyków rozróżnienie między dziejami Ukrainy bezpośrednio zakorzenionymi w doświadczeniu Rusi Kijowskiej a dziejami Rosji na dobrą sprawę rozpoczętymi wraz z koronacją Iwana IV Groźnego*³⁸. Wdrożenie wieloletniej strategii polityki historycznej i planu działań, które proponuje Hromenko, wymagałoby nadzoru i konsekwentnego jej prowadzenia niezależnie od aktualnie rządzących polityków, gdyż są oni ograniczeni kadencyjnością. Wydaje się, że odpowiednim podmiotem koordynującym i inicjującym te działania mógłby być Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej, wymagałoby to jednak rozszerzenia jego struktur i zwiększenia finansowania, a także podjęcia współpracy z osobami doświadczonymi w tworzeniu i wdrażaniu takich dokumentów.

Politolog Mykoła Riabczuk podsumowuje, że polityka pamięci stała się zakładniczką hybrydowości i ambiwalencji³⁹, co pozwoliło władzy na dowolne rozgrywanie kwestii historycznych, w zależności od konieczności chwili, pozwoliło na przykład na świętowanie dwóch sprzecznych rocznic w podobnym czasie, a w różnych regionach kraju⁴⁰. Poliszczuk dodaje w kontekście pobłażliwego stosunku elit do przejawów nostalgii za czasami radzieckimi i kultywowania sowieckiej pamięci: *Jeszcze niedawno traktowaliśmy tego typu instrumentalizację pamięci zbiorowej na wschodzie Ukrainy lekceważąco bądź z uśmiechem politowania. Natomiast ostatnie zdarzenia, mianowicie permanentna wojna w Donbasie, wskazują, że problemu nie uda się rozwiązać bez uwzględnienia owych zawiloci kolektywnej pamięci*⁴¹.

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże.

³⁸ L. Szaruga, *Groźba niepodległej Ukrainy...*, s. 7.

³⁹ M. Riabczuk, *Kultura pamięci i polityka zapomnienia*, [w:] tegoż, *Ukraina. Syndrom Postkolonialny*, tłum. zbiorowe, Wrocław–Wojnowice 2015, s. 138.

⁴⁰ Tamże, s. 139.

⁴¹ J. Poliszczuk, *Mapa pamięci w ujęciu pokoleniowym...*, s. 354.

Ważnym aspektem polityki pamięci w Ukrainie są działania mające na celu dekomunizację oraz derusyfikację⁴². Osobą aktywnie współtworzącą obecną politykę pamięci i kreującą pamięć historyczną w Ukrainie jest były dyrektor UIPN (2014-2019), historyk Wołodymyr Wjatrowycz⁴³. Jednym z głównych działań podczas jego kadencji było zainicjowanie procesu dekomunizacji, który formalnie rozpoczął się 9 kwietnia 2015 r. uchwaleniem przez Radę Najwyższą Ukrainy czterech ustaw dekomunizacyjnych⁴⁴. Nastroje społeczne wobec tego procesu były niejednoznaczne, a *działania ówczesnego prezydenta Petra Poroszenki, który na retoryce patriotycznej budował swój kapitał polityczny, budziły sprzeciw niektórych obywateli, zwłaszcza rosyjskojęzycznych mieszkańców wschodnich regionów*⁴⁵. Georgij Kasjanow pakiet ustaw dekomunizacyjnych i działania podejmowane w latach 2015-2019 ocenia bardzo krytycznie: *to farsa i nieudane przeniesienie praktyk dekomunizacyjnych z krajów bałtyckich oraz Europy Wschodniej, ponadto skutkuje gloryfikacją osób oraz organizacji nacjonalistycznych o wątpliwej reputacji*⁴⁶.

Ogólnoukraiński proces derusyfikacji formalnie rozpoczął się dopiero w trakcie rosyjskiej inwazji, kiedy przyjęto ustawę zakazującą propagowania symboli związanych z Rosją i rosyjską agresją⁴⁷. Rosyjska inwazja rozpoczęta 24 lutego jednoznacznie wpłynęła na zmianę stosunku opinii publicznej do kwestii dotychczasowej zależności i współistnienia obu państw oraz uświadomiła obywatelom Ukrainy neoimperialne zapędy „bratniego narodu”, tym samym zjednoczyła dotychczas podzielone ukraińskie społeczeństwo.

⁴² J. Rogoża, *Ukraina: od dekomunizacji do derusyfikacji*, „Komentarze OSW” 2022, nr 455, [online] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-06-17/ukraina-od-dekomunizacji-do-derusyfikacji>, 1 VIII 2022.

⁴³ T.A. Olszański, *Ukrainy kłopoty z tożsamością...*, s. 370.

⁴⁴ *Pro dostup do arhiviv represivnih organiv komunističnogo totalitarnogo režimu 1917-1991 rokiv*, VVR, 2015, № 26, st. 218 [*Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років*, BBR, 2015, № 26, ст. 218]; *Pro pravovij status ta všanuvannâ pam'âti borciv za nezaležniť Ukraïni u XX stolittî*, VVR, 2015, № 25, st. 190 [*Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті*, BBR, 2015, № 25, ст. 190]; *Pro uvitčennâ peregoti nad nacizmot u Drugij svitovij vijni 1939-1945 rokiv*, VVR, 2015, № 25, st. 191 [*Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років*, BBR, 2015, № 25, ст. 191]; *Pro zasudžennâ komunističnogo ta nacional-socialističnogo (nacističnogo) totalitarnih režimiv v Ukraïni ta zaboroni propagandi iñnoï simboliki*, VVR, 2015, № 26, st. 219 [*Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки*, BBR, 2015, № 26, ст. 219].

⁴⁵ J. Rogoża, *Ukraina: od dekomunizacji do derusyfikacji...*

⁴⁶ G. Kasianov, *Memory Crash...*, s. 83.

⁴⁷ *Zob. Pro zaboronu propagandi rosij'skogo nacističnogo totalitarnogo režimu, zbrojnoï agresii Rosijs'koï Federacii âk deržavi-terrorista proti Ukraïni, simboliki voënnogo vtorğennâ rosij'skogo nacističnogo totalitarnogo režimu v Ukraïni*, 22 travnâ 2022 roku, № 2265-IX [*Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-terrorista проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну*, 22 травня 2022 року, № 2265-IX].

KSZTAŁTOWANIE PAMIĘCI W SPOŁECZEŃSTWIE POSTKOLONIALNYM/POSTTOTALITARNYM

Analizując sytuację Ukrainy po upadku ZSRR, należy wziąć pod uwagę nie tylko polityczne konsekwencje kolonializmu i totalitaryzmu, ale także problemy kulturowe i społeczne. Rosja (Imperium Rosyjskie), a później Rosja Sowiecka (Moskwa) rzeczywiście sprawowała kontrolę kolonialną nad ogromnym terytorium, od 50 do 200 lat (zależnie regionu), i choć przeważająca część tej kontroli dziś należy już do przeszłości, to jej skutki wciąż pozostają zauważalne w literaturach i kulturach postkolonialnych/ postradzieckich narodów, włącznie z samą Rosją⁴⁸. Ponad 30 lat istnienia niepodległego państwa ukraińskiego nie poskutkowało uwolnieniem się od neoimperialnych roszczeń ze strony państwa rosyjskiego ani przepracowaniem postkolonialnej i posttotalitarnej traumy, czego przykładem są kolejne ukraińskie rewolucje⁴⁹, trwająca od 2014 r. okupacja Krymu i wojna rosyjsko-ukraińska w Donbasie oraz rosyjska inwazja rozpoczęta 24 lutego 2022 r.

W postkolonialnym i posttotalitarnym społeczeństwie pamięć i trauma mają znaczący wpływ na kształtowanie się rzeczywistości postkolonialno-posttotalitarnej. Odbudowanie państwa i więzi społecznych wymaga pracy u podstaw oraz zorganizowania nowych struktur na poziomie centralnym i regionalnym. Ustanie zależności między centrum a peryferiami imperium samo w sobie nie przynosi jakościowych zmian w funkcjonowaniu narodu poddanego opresji. Jednym ze sposobów obnażenia mechanizmów systemu totalitarnego jest konfrontacja oficjalnej i rodzinnej (osobistej) wersji historii. Może to skutkować skonstruowaniem w miarę pełnego obrazu kolonialnej i totalitarnej opresji, zmierzającej do deprawacji jednostek oraz narażającej całe społeczności na cierpienie, a w wielu przypadkach na zagładę. Wraz z komunizmem i ZSRR na początku lat 90. XX w. [...] *runęła wtedy kaskada wiarygodnej i niewiarygodnej wiedzy o tym, co było zatajane w ten czy inny sposób z powodu polityki systemu, z powodu zbiorowej zмовy milczenia, z powodu strachu i chęci zamknięcia dyskusji o białych i czarnych plamach. Bohaterscy dziadkowie i ojcowie nagle znaleźli się w układzie znaków zapytania albo wręcz podejrzeń. Młodsze pokolenia stanęły natomiast przed koniecznością udzielenia sobie i innym odpowiedzi na pytania, których nikt dotąd nie stawiał otwarcie. Otrzymane odpowiedzi nikogo nie zadowalały [...]*⁵⁰.

Z perspektywy społeczeństwa postkolonialno-posttotalitarnego umiejscowienie jednostki, rodziny, grupy społecznej w ciągu historyczno-narodowych wydarzeń jest niezwykle istotne ze względu na potrzebę przynależenia do wspólnoty i utożsamianie się z wartościami przez nią wyznawanymi. *Continuum* istnienia państwa wielokrotnie zostało naruszone i podane w wątpliwość, a ukraińskie społeczeństwo

⁴⁸ D.Ch. Moore, *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique*, „PMLA” 2001, vol. 116, no. 1, [za:] M. Riabczuk, *Ukraina. Syndrom Postkolonialny...*, s. 26.

⁴⁹ Rewolucja na granicy (1990), Pomarańczowa Rewolucja (2004), Euromajdan (2013).

⁵⁰ B. Bakula, *Pamięć: ciągłość i zerwanie...*, s. 220.

konsekwentnie pozbawiano elit (nie tylko za pomocą polonizacji bądź rusyfikacji⁵¹, ale także przez likwidowanie niechcianych jednostek bądź celową eliminację całych grup). Nie znaczy to jednak, że Ukraińcy byli jedynie bezwolnymi ofiarami: w przeszłości nie rzadko dochodziło do samowynaradawiania się elit, które świadomie wybierały inną tożsamość i narodowość, czy to rosyjską, czy polską. Ponadto władza sowiecka konstituowała się w Ukrainie nie tyle za pomocą wysłanników z Rosji czy zewnętrznych grup wpływu⁵², co właśnie za sprawą lokalnych ukraińskich komisarzy i członków partii. Jest to niewątpliwie wstydliva karta w historii ukraińskich elit, stąd tak rzadko (czy też prawie wcale) ten temat przebija się do głównego nurtu dyskusji o ukraińskiej tożsamości narodowej i roli elit. Do tego dochodzi również kwestia porzucenia interesu narodowego na rzecz zaspokajania potrzeb imperialnej władzy, zachodnich sojuszników⁵³ czy zabezpieczenia korzyści lokalnych struktur oligarchicznych. W obliczu porzucenia interesu narodowego przez elity trzeba włożyć dużo wysiłku w poszukiwanie autorytetów intelektualnych z przeszłości, których ożywienie mogłoby wpłynąć na odbudowywanie wizerunku elit współcześnie.

Ukraiński historyk Jarosław Hrycak jest zdania, że to intelektualiści i politycy, albo po prostu ludzie odpowiedzialni, powinni brać na siebie brzemień mówienia prawdy w imieniu narodu, nieważne jak nieprzyjemnie dla własnej dumy narodowej zabrzmiały ich słowa⁵⁴: *Tak samo jest z wyznaniem narodowej winy. Jeśli jestem dumny z najpiękniejszych osiągnięć wspólnoty, z którą jestem emocjonalnie związany, to nie mam prawa odrzucać wstydu za jej niegodne uczynki. Taka sama zasada powinna obowiązywać przy ocenie UPA: jeśli podzielam zachwyty nią i wywodzę siebie – przynajmniej częściowo – z jej tradycji, to nie mogę przemilczać pewnych błędów w jej rachubach czy nawet zbrodniczego charakteru decyzji pewnej jej części, jak choćby w przypadku antypolskiej akcji na Wołyniu*⁵⁵. Istniejące w Ukrainie narracje – nacjonalistyczna i sowiecka – unikają pytań o własną odpowiedzialność za pogromy, represje lub operacje karne, zrzucają tę odpowiedzialność na siły zewnętrzne⁵⁶.

Rachunek sumienia może być o tyle trudny czy nawet niemożliwy, że polega na przyznaniu się do czynów niechlubnych, wstydliwych: takich, o których wołałoby się nie pamiętać. Wstyd sam w sobie jest trudny do zwerbalizowania, stygmatyzujący, nie rzadko też niezwykle trudny do zniesienia, zwłaszcza gdy odnosi się do długotrwałej sytuacji: prowadzi to do wyparcia i zamiany w poczucie krzywdy, co z kolei ułatwia przedstawianie świata w kategoriach czarno-białych, a narracja wstydu bezsprzecznie

⁵¹ T. Vozniak, *Priroda providnih grup*, „Незалежний культурний часопис «І»” [T. Возняк, *Природа провідних груп*, „Незалежний культурний часопис «І»”] 2015, nr 45, s. 36, [online] <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/N45-elity.htm>, 7 VIII 2022.

⁵² A. Portnow, *Ukraińskie wojny pamięci...*

⁵³ T. Vozniak, *Priroda providnih grup...* [T. Возняк, *Природа провідних груп...*], s. 37.

⁵⁴ J. Hrycak, *Nowa Ukraina. Nowe interpretacje*, tłum. zbiorowe, Wrocław 2009, s. 114.

⁵⁵ J. Hrycak, *Nowa Ukraina...*, s. 113.

⁵⁶ A. Portnow, *Ukraińskie wojny pamięci...*

przynależy do strefy niejednoznacznej, hybrydycznej, usytuowanej pomiędzy, w której trudno ostatecznie wskazać winnych i niewinnych⁵⁷.

WNIOSKI

Proces kształtowania oficjalnej polityki pamięci jest prowadzony przez politycznych strategów, historyków oraz powołane w tym celu instytucje, natomiast odtwarzanie i utrwalanie rodzinnych (mikro)historii nierzadko pozostaje domeną literatury i sztuki. Według Haydena White'a *[h]istoria może jednak uczłowieczać doświadczenie tylko o tyle, o ile pozostanie wrażliwa na ogólniejszy świat myśli i działań, z którego się wywodzi i do którego powraca. Dopóki jednak nie chce się posłużyć oczami, jakie oferują jej zarówno współczesna sztuka, jak i nauka, musi pozostać ślepym mieszkańcem świata, gdzie „blade cienie wspomnień daremnie zmagają się z życiem i swobodą terażniejszości”⁵⁸. Wspomniane uczłowieczenie to nie tylko zachowanie świadectwa jednostki, ale i twórcze opracowanie narracji, która pozwoli współczesnemu odbiorcy współodczuwać, wspominając, nierzadko traumatyczne, doświadczenia z przeszłości.*

Historia narodu ukraińskiego, a szczególnie historia zmagañ narodowowyzwoleńczych, stanowi źródło inspiracji dla współczesnych pisarzy, dramaturgów, reżyserów teatralnych i filmowych. Twórczość artystyczna inspirowana wydarzeniami z przeszłości, dokumentująca świadectwa uczestników wydarzeń czy nawiązująca do tych relacji, pozwala odbiorcom na oswojenie i zinternalizowanie historii narodu, jako że ma większą siłę oddziaływania niż historyczne archiwa, nierzadko będące poza zasięgiem przeciętnego odbiorcy. Relacje świadków historii służą jako punkt wyjścia dla twórczego opracowania istotnych momentów z historii narodu oraz wyekspozowania znaczenia doświadczenia jednostki wobec tych wydarzeń, stanowią jeden z dominujących motywów we współczesnej literaturze i kulturze ukraińskiej. To intuicyjna odpowiedź na sowieckie metody wykorzeniania i pozbawiania tożsamości oraz przynależności do danej społeczności czy wspólnoty. Powtórne zakorzenienie w historii i jednostkowym doświadczeniu poprzednich pokoleń stanowi podwaliny współczesnej ukraińskiej tożsamości narodowej.

Artystyczne wyobrażenie przeżyć i doświadczeń z przeszłości narodu jedynie w pewnym stopniu oddaje prawdę tych wydarzeń, nierzadko traktując je wyłącznie jako inspirację twórczą do skonstruowania fikcyjnej historii. Narracja ta, bez względu na to, jak dalece wydawałaby się „pełna”, skonstruowana jest na podstawie zbioru wydarzeń, które mogłyby być ujęte, lecz zostały wyłączone, co dotyczy zarówno narracji wyobrażonych, jak i realistycznych⁵⁹. Współcześni ukraińscy twórcy wzięli na siebie

⁵⁷ H. Gosk, *Wychodzenie z „cienia imperium”. Wątki postzależnościowe w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Kraków 2015, s. 109.

⁵⁸ H. White, *Poetyka pisarstwa historycznego*, red. E. Domańska, M. Wilczyński, przeł. E. Domańska, Kraków 2000, s. 76.

⁵⁹ *Tamże*, s. 149.

odpowiedzialność za zrekonstruowanie pamięci narodowej Ukraińców, wybierając drogę artystycznego przekazu – powieści, filmu, spektaklu. Formy te angażują odbiorcę i pozwalają mu utożsamiać się z przeżyciami i doświadczeniami poprzednich pokoleń. Przykłady takich artystycznych reprezentacji można znaleźć przede wszystkim we współczesnej ukraińskiej prozie, a w szczególności w twórczości Oksany Zabuzko, Marii Matios, Jurija Wynnyczuka czy Tani Malarczuk.

Praca zapoczątkowana na przełomie lat 80. i 90., związana z odbudową i oddzieleniem dziedzictwa własnego narodu od imperialnej spuścizny, odbywa się na wielu polach jednocześnie, jest procesem niełatwym, nierzadko zniechęcającym i wieloletnim, lecz procentuje w momencie zagrożenia suwerenności Ukrainy. Jest kwestią palącą i nad jej rozwiązaniem pracują nie tylko historycy, ale też kulturoznawcy i literaturoznawcy, działacze społeczni, pisarze czy artyści⁶⁰. Wspólny wysiłek procentuje w postaci oporu wobec rosyjskiej agresji militarnej i tożsamościowej i wzmacnia poczucie odrębności Ukraińców⁶¹.

Ukraina stoi obecnie u progu nowego etapu konstruowania pamięci i polityki historycznej, która rzetelnie opracowana i prowadzona przez charyzmatycznych liderów (na poziomie centralnym bądź regionalnym), ma szansę zostać zinternalizowana przez społeczeństwo. Konstruowanie pamięci i polityki historycznej jest też elementem pozyskiwania sojuszników na arenie międzynarodowej czy jawnego wskazywania przeciwników (jak w przypadku lobbowania na rzecz uznania Hołodomoru za ludobójstwo). Wytworzenie nowej jakości w rzeczywistości postkolonialno-posttotalitarnej oraz (po)wojennej wymaga zrewidowania dotychczasowych paradygmatów oraz zmierzania się nie tylko z sowieckim dziedzictwem, ale i własną (nieradko) trudną spuścizną.

Jak zostało przedstawione w niniejszym artykule, z pomocą przychodzi przestrzeń kultury i literatury, która żywo reaguje na zmiany społeczne i staje się katalizatorem umożliwiającym zmierzenie się z trudną przeszłością i postkolonialno-posttotalitarnym dziedzictwem: od dekonstruowania imperium poprzez psychoanalizę ukraińskiej literatury oraz społecznych i narodowych kompleksów aż po tworzenie nowego kanonu wartości⁶². To działanie na rzecz oddania głosu kolonizowanemu

⁶⁰ Zob. m.in.: V. Agečeva, *Za laštunkami imperii. Esej pro ukraińsko-rosijs'ki kul'turni vidnosini*, Kyiv [В. Агеева, *За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини*, Київ] 2021; O. Zabuzko, „*I znov a vližau v tank...*”. *Vibrani teksti 2012-2016: statii, ese, interv'ju, spogadi*, Kyiv [О. Забужко, „*І знов я влізаю в танк...*”. *Вибрані тексти 2012-2016: статті, есе, інтерв'ю, спогади*, Київ] 2016; M. Răbčuk, *Leksikon nacionalista ta inși esej*, Lviv [М. Рябчук, *Лексикон націоналіста та інші есеї*, Львів] 2021; *Krajna žinočogo rodu*, red. V. Kipiani, Harkiv [Крайна жіночого роду, red. В. Кіпіані, Харків] 2021; Fond IZOLACIJA [Фонд ІЗОЛЯЦІЯ], [online] <https://izolyatsia.org/ua/>, 1 VIII 2022.

⁶¹ Zob. m.in. Onlajn-antologija „Voennij stan” [Онлайн-антологія „Воєнний стан”], [online] <https://www.meridiancz.com/blog/category/esei-pro-viynu/>, 1 II 2023.

⁶² Zob. m.in.: N. Zborovs'ka, *Kod ukraińs'koj luteraturi. Proekt psihoistorii novitn'oi ukraińs'koj literaturi*, Kyiv [Н. Зборовська, *Код української літератури. Проект психоісторії новитньої української літератури*, Київ] 2006; T. Gundorova, *Tranzitna kul'tura. Simptomi postkolonial'noj travmi*, Kyiv [Т. Гундорова, *Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми*, Київ] 2013; I. Chrušlinska, O. Zabuzko, *Ukraiński palimpsest. Oksana Zabuzko w rozmowie z Izą Chrušlinską*, Wrocław 2013.

Innemu, które jest realizowane poprzez konstruowanie własnej, ukraińskiej narracji na temat historii i regionu, w tym historii kolonizacji i totalitaryzacji społeczeństwa oraz konsekwencji tychże. Taką funkcję spełniają m.in. utwory powstające od momentu rosyjskiej agresji w Donbasie, nawiązujące nie tylko do historycznych zmagania narodu ukraińskiego o posiadanie podmiotowości, ale także obecnych wydarzeń i zbrodni popełnianych w Ukrainie przez rosyjskiego najeźdźcę⁶³. O tym, jak wielkie znaczenie ma kultura w dyskursie tożsamościowym i pamięci historycznej, świadczą też działania wojsk rosyjskich, które oprócz obiektów wojskowych, wsi oraz miast, precyzyjnie bombardują siedziby uniwersytetów, muzea, biblioteki, teatry czy inne instytucje kultury.

Próby (de)konstrukcji ukraińskiej tożsamości, drogi do mentalnej dekolonizacji oraz historia narodu i pamięć o tragicznych wydarzeniach, będące ważnym elementem współczesnej ukraińskiej kultury, właśnie dzięki artystycznym reprezentacjom przenikają do szerszej świadomości społecznej i stają się częścią dyskursu tożsamościowego. Podzielone dotychczas społeczeństwo zjednoczyło się na „wspólnym froncie” walki z rosyjskim agresorem, co może stać się przyczynkiem do wypracowania nowej strategii polityki pamięci, kształtującej tożsamość narodową kolejnych pokoleń Ukraińców.

BIBLIOGRAFIA

- Agečeva V., *Za laštunkami imperii. Esej pro ukrains'ko-rosijs'ki kul'turni vidnosini*, Kyiv [Агеєва В., *За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини*, Київ] 2021.
- Andruhovič S., *Amadoka*, Lviv [Андрухович С., *Амадока*, Львів] 2020.
- Applebaum A., *Czerwony głód*, przeł. B. Gadomska, W. Gadomska, Warszawa 2018.
- Bakuła B., *Pamięć: ciągłość i zerwanie. Ojcowie i dzieci wobec historii we współczesnej powieści i filmie z Europy Środkowo-Wschodniej (na wybranych przykładach)*, [w:] *Posttotalitarny syndrom pokoleniowy w literaturach słowiańskich Europy Środkowej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej końca XX-początku XXI wieku w świetle studiów postkolonialnych*, red. A. Matusiak, Wrocław–Poznań 2016.
- Bakuła B., *Studia postkolonialne w Europie Środkowej oraz Wschodniej. Kwerenda wybranych problemów (1991-2014)*, [w:] *Dyskurs postkolonialny we współczesnej literaturze i kulturze Europy Środkowo-Wschodniej. Polska, Ukraina, Węgry, Słowacja*, red. B. Bakuła, Poznań 2015.
- Chruślińska I., Zabuzko O., *Ukraiński palimpsest. Oksana Zabuzko w rozmowie z Izą Chruślińską*, Wrocław 2013.

⁶³ Zob. m.in.: T. Duda, *Córeczka*, przeł. M. Gaczkowski, Wrocław–Wojnowice 2022; W. Rafiejenko, *Najdłuższe czasy*, przeł. M. Gaczkowski, A. Ursulenko, Wrocław–Wojnowice 2020; S. Andruhovič, *Amadoka*, Lviv [C. Андрухович, *Амадока*, Львів] 2020; O. Zabuzko, *Najdłuższa podróż*, przeł. K. Kotyńska, Warszawa 2023.

- Demel G., *Matka-Ojczyzna wzywa! Muzeum historii Ukrainy podczas drugiej wojny światowej – kompleks memorialny w Kijowie: ukraińska narracja o wojnie*, „Kultura i Społeczeństwo” 2019, nr 2.
- Duda T., *Córeczka*, przeł. M. Gaczkowski, Wrocław–Wojnowice 2022.
- Fond ÎZOLÂCÎÂ [Фонд ІЗОЛЯЦІЯ], [online] <https://izolyatsia.org/ua/>.
- Gavriško M., *Zg'valtuvannâ u shovkah: seksual'ne nasil'stvo pid čas golokostu v Ukraïni*, „Golokost i sučasnist'. Studii v Ukraïni i sviti”, [Гавришко М., *Зв'альтування у сховках: сексуальне насильство під час голокосту в Україні*, „Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі”] 2019, nr 1(17).
- Genderni doslidžennâ, proekt „Donbas'ki studii”*, Fond ÎZOLÂCÎÂ. Platforma kul'turnih inicitativ; Predstavnicтво Fondu imeni Genriha B'ollâ, Kyiv [Гендерні дослідження, проєкт „Донбаські студії”, Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Б'олля, Київ] 2015.
- Gosk H., *Wychodzenie z „cienia imperium”. Wątki postzależnościowe w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Kraków 2015.
- Gromenko S., *Ukraïni potribna strategiâ istoričnoï polityki*, Lokal'na istoriâ [Громенко С., *Україні потрібна стратегія історичної політики*, Локальна історія], [online] <https://localhistory.org.ua/texts/statti/ukrayini-potribna-strategiia-istorichnoyi-politiki/>.
- Gundorova T., *Tranzitna kul'tura. Simptomi postkolonial'noi travmi*, Kyiv [Гундорова Т., *Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми*, Київ] 2013.
- Hirsch M., *Pokolenie postpamięci*, przeł. K. Wojarska, [w:] *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, red. E. Domańska, Poznań 2010.
- Hnatiuk O., *Požegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003.
- Hrycak J., *Nowa Ukraina. Nowe interpretacje*, tłum. zbiorowe, Wrocław 2009.
- International Federation for Research in Women's History, [online] <https://www.ifrwh.com/>.
- Jędraszczyk K., *Explicit and Implicit Meanings in the Historical Policies of Ukrainian Presidents in 1991-2010*, [w:] *Jawne i ukryte sensy komunikacji kulturowej*, red. K. Jędraszczyk, Gniezno 2015.
- Kaš'ânov G., *K desâtiletiû Ukraïnskogo instituta nacional'noj pamâti (2006-2016)* [Кашьянов Г., *К десятилетию Украинского института национальной памяти (2006-2016)*], [online] <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatyletivy-ukraïnskogo-instituta-natsional-noj-pamyati-2006-2016>.
- Kasianov G., *Memory Crash: The Politics of History in and around Ukraine 1980s-2010s*, Budapest–Vienna–New York 2022, <https://doi.org/10.1515/9789633863817>.
- Kis O., *National Femininity Used and Contested: Women's Participation in the Nationalist Underground in Western Ukraine during the 1940s-50s*, „East/West: Journal of Ukrainian Studies” 2015, vol. 2, no. 2, <https://doi.org/10.21226/T21S3Q>.
- Kis' O., *Perežiti smert', rozkazati nevimovne: genderni osoblivosti žinočogo dosvidu Golodomoru*, „Ukraïnoznavčij al'manah” [Кісь О., *Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору*, „Українознавчий альманах”] 2011, nr 6.
- Kis' O., *Ukraïnki v GULAGu: vižiti značit' peremogti*, Lviv [Кісь О., *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти*, Львів] 2017.

- Kraïna žinočogo rodu*, red. V. Kipiani, Harkiv [*Країна жіночого роду*, red. В. Кіпіані, Харків] 2021.
- Lokal'na istoriâ [Локальна історія], [online] <https://localhistory.org.ua/>.
- Matusiak A., *Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną*, Wojnowice–Wrocław 2020.
- Moore D.Ch., *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique*, „PMLA” 2001, vol. 116, no. 1, [za:] M. Riabczuk, *Ukraina. Syndrom Postkolonialny*, tłum. zbiorowe, Wrocław–Wojnowice 2015, <https://doi.org/10.1632/pmla.2001.116.1.111>.
- Olszański T.A., *Ukraina opuszcza (i burzy) Związek Sowiecki*, [w:] T.A. Olszański, *Ukraińskie stulecie 1914-2014. Szkice historyczne*, Kraków 2020.
- Onlajn-antologîâ „Voënnij stan” [Онлайн-антологія „Воєнний стан”], [online] <https://www.meridiancz.com/blog/category/esei-pro-viynu/Past/Future/Art>, [online] <https://www.pastfutureart.org/>.
- Poliszczuk J., *Mapa pamięci w ujęciu pokoleniowym: wymiar ukraiński*, [w:] *Świadectwa pamięci. W kręgu źródeł i dyskursów (od XIX wieku do dzisiaj)*, red. E. Dąbrowicz, B. Larenta, M. Domurad, Białystok 2017.
- Pollack M., *Topografia pamięci*, przeł. K. Niedenthal, Wołowiec 2017.
- Portnow A., *Memory Wars in Post-Soviet Ukraine (1991-2010)*, [w:] *Memory and Theory in Eastern Europe*, red. U. Blacker, A. Etkind, J. Fedor, New York 2013.
- Portnow A., *Ukraińskie wojny pamięci*, przeł. J. Chrunik, Więź, 24 VIII 2021, [online] https://wiesz.pl/2021/08/24/ukrainskie-wojny-pamieci/#_edn1.
- Postkolonializm, generacii, kultura*, red. T. Gundorova, A. Matusák, Kyiv [*Постколониалізм, генерації, культура*, red. Т. Гундорова, А. Матусяк, Київ] 2014.
- Râbčuk M., *Leksikon nacionalista ta inši eseï*, Lviv [Рябчук М., *Лексикон націоналіста та інші eseï*, Львів] 2021.
- Rafiejenko W., *Najdłuższe czasy*, przeł. M. Gaczkowski, A. Ursulenko, Wrocław–Wojnowice 2020.
- Riabczuk M., *Kultura pamięci i polityka zapomnienia*, [w:] M. Riabczuk, *Ukraina. Syndrom Postkolonialny*, tłum. zbiorowe, Wrocław–Wojnowice 2015.
- Rogoża J., *Ukraina: od dekomunizacji do derusyfikacji*, „Komentarze OSW” 2022, nr 455, [online] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-06-17/ukraina-od-dekomunizacji-do-derusyfikacji>.
- Semenova O., *Radâns'ka identičnist' u socio- ta etnokul'turnomu prostori sučasnoï Ukraïni, „Gumanitarni vikliki XXI st.”* [Семенова О., *Радянська ідентичність у соціо- та етнокультурному просторі сучасної України, „Гуманітарні виклики XXI ст.”*] 2020, nr 4(77), [https://doi.org/10.30840/2413-7065.4\(77\).2020.217763](https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(77).2020.217763).
- Stâžkina O., *Stigma okupacii: Radâns'ki žinki u samobacenni 1940-h rokiv*, Kyiv [Стяжкіна О., *Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років*, Київ] 2019.
- Strasti za Banderouï*, red. Ī. Balins'kij, Â. Gricak, T.S. Amar, Kyiv [*Страсті за Бандерою*, red. І. Балинський, Я. Грицак, Т.С. Амар, Київ] 2010.
- Stryjek T., *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014.

- Szaruga L., *Groźba niepodległej Ukrainy*, [w:] L. Szaruga, *Ukraiński kalejdoskop*, Warszawa 2022.
- The Politics of Memory in Poland and Ukraine. From Reconciliation to De-Conciliation*, red. T. Stryjek, J. Konieczna-Salamatin, London–New York 2022, <https://doi.org/10.4324/9781003017349>.
- Thompson E.M., *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przeł. A. Sierszulska, Kraków 2000.
- Ukraińs'ka asociaciâ doslidnikiv žinočoï istorii (UADŽI) [Українська асоціація дослідників жіночої історії (УАДЖІ)], [online] <https://www.womenhistory.org.ua/>.
- Ukraińs'kij Īnstitut Naціонаl'noï Pam'âti [Український Інститут Національної Пам'яті], [online] <http://uinp.gov.ua/>.
- Voznâk T., *Priroda providnih grup*, „Nezaležnij kul'turnij časopis «Ī»” [Возняк Т., *Природа провідних груп*, „Незалежний культурний часопис «Ī»”] 2015, nr 45, [online] <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/N45-elity.htm>.
- War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*, red. J. Fedor i in., New York 2017, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-66523-8>.
- White H., *Poetyka pisarstwa historycznego*, red. E. Domańska, M. Wilczyński, przeł. E. Domańska, Kraków 2000.
- Zabužko O., „Ī znov â vlizaï v tank...” *Vibrani teksti 2012-2016: statii, ese, interv'û, spogadi*, Kyiv [Забужко О., „І знов я влізаю в танк...”. *Вибрані тексти 2012-2016: статті, есе, інтерв'ю, спогади*, Київ] 2016.
- Zabužko O., *Najdłuższa podróż*, przeł. K. Kotyńska, Warszawa 2023.
- Zborovs'ka N., *Kod ukraińs'koï lteraturi. Proekt psiboistorii novitnoï ukraińs'koï literaturi*, Kyiv [Зборовська Н., *Код української лтератури. Проект психоісторії новітньої української літератури*, Київ] 2006.

Dokumenty

- Pro dostup do arhiviv represivnih organiv komunističnogo totalitarnogo režimu 1917-1991 rokiv*, VVR, 2015, № 26, st. 218 [Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років, ВВР, 2015, № 26, ст. 218].
- Pro pravovij status ta vřanuvannâ pam'âti borciv za nezaležnist' Ukraïni u XX stolitti*, VVR, 2015, № 25, st. 190 [Про правовий статус та шанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті, ВВР, 2015, № 25, ст. 190].
- Pro uvičnennâ peremogi nad nacizmom u Drugij svitovij vijnï 1939-1945 rokiv*, VVR, 2015, № 25, st.191 [Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років, ВВР, 2015, № 25, ст.191].
- Pro zaboronu propagandi rosij's'kogo nacists'kogo totalitarnogo režimu, zbrojnoï agresii Rosijs'koï Federacii âk deržavi-terrorista proti Ukraïni, simvoliki voënnogo vtorgnennâ rosij's'kogo nacists'kogo totalitarnogo režimu v Ukraïni*, 22 travnâ 2022 roku, № 2265-IX [Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення]

російського нацистського тоталітарного режиму в Україні, 22 травня 2022 року, № 2265-IX].

Pro zasudžennâ komunističnogo ta nacional-socialističnogo (nacists'kogo) totalitarnih režimiv v Ukraïni ta zaboronu propagandi ihn'oi simvoliki, VVR, 2015, № 26, st. 219 [Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, ВВР, 2015, № 26, ст. 219].

Ukaz Prezidenta Ukraïni Pro zahodi z vidznačennâ u 2015 roci 70-i ričnici Peremogi nad nacizmot u Ėvropi ta 70-i ričnici zaveršennâ Drugoi svitovoi vijni, 24 bereznâ 2015 roku, № 169/2015 [Указ Президента України Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни, 24 березня 2015 року, № 169/2015].

dr Aniela RADECKA – kulturoznawczyni i literaturoznawczyni, autorka dysertacji *Ukraińska proza kobieca w latach 1991-2016. Oksana Zabuzko, Tania Malarczuk, Sofija Andruchowycz*, obronionej w 2021 r. na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Obszary jej zainteresowań badawczych to: współczesna ukraińska proza kobieca, studia postkolonialne w badaniach nad Ukrainą, literacka (auto)biografia kobiet w kontekście kulturowym, społecznym i politycznym. Pracuje w Zakładzie Studiów Polsko-Ukraińskich na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ.